

**ЖАН-ЖАНУАРЛАРҒА БАЙЛАНЫСТЫ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕ
ЖАТЫС СЕПТІГІНІҢ ЖАСЫРЫН КЕЛУІ АРҚЫЛЫ ҮНЕМДЕЛУ
ҚҰБЫЛЫСЫ**

Айтбаев Ділшатқожа Темірбайұлы,
ТМПУ профессоры, филология ғылымының докторы

Алдоңғарова Нұрбала Абдижаббар қызы,
Бастауыш тәлім факультеті 1-курс студенті

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15271973>

Аңдатпа. Бұл мақалада тіл біліміндегі үнемдеу заңы, оның түрлері туралы теориялық мәліметтер талқыланады, сол сияқты жан-жануарларға байланысты мақал-мәтелдердегі жатыс септігінің түсіп қалуы негізінде пайда болған морфемикалық үнемдеуге арналады.

Тірек ұғымдар: функционалды тіл білімі, тіл бірліктері, тіл заңдылықтары, сөйлеу, үнемдеу заңы, экономия, ықшамдау.

Аннотация. В данной статье обсуждаются теоретические сведения о законе экономии в языкознании, его видах, а также посвящена морфемной экономии, возникшей на основе склонения склонения в пословицах и поговорках, связанных с животными.

Ключевые слова: функциональное языкознание, языковые единицы, языковые законы, речь, закон экономии, экономика, компактность.

Annotation. This article discusses the law of saving in linguistics, theoretical information about its types, as well as is devoted to morphemic saving, which arose on the basis of the omission of the noun case in Proverbs related to animals.

Keywords: functional linguistics, linguistic units, linguistic laws, speech, law of economy, economics, compactness.

Функционалды тіл білімі – [тілдің қарым-қатынас](#) құралы ретіндегі қызметін сипаттайтын бағыттар мен көзқарастардың жиынтығы. Қарым-қатынас құралы ретінде тілдің қызметіне басты назар аударатын құрылымдық [лингвистиканың](#) бір тармағын құрайтын бағыттар мен мектептер. Функционалды тіл білімінің негізін қалағандар: И.А.Бодуэн де Куртене [12], Ф. де Соссюр [13], О.Есперсен [14]. Функционалды тіл білімінің негізгі принципі – тілді сөйлеу құралдарының белгілі мақсат көздеген жүйесі деп тану. Ойлаудың бейнесі, көрінісі болып табылатын тілдің негізгі мәні, қызметі қарым-қатынас құралы болуы десек, тілдік бірліктердің жеке грамматикалық ерекшеліктерін зерттеумен бірге, оның сөйлеудегі қызметін айқындаудың мәні зор.

Қазіргі таңда функционалды тіл білімі зерттеудің әр түрлі аспектілері мен бағыттары пайда болып, даму үстінде болды: функционалды [грамматиканы](#)

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

жалпы теориялық мәселелері; функционалды-синтаксистік концепция; функционалдық аспектология; өріс теориясы арқылы зерттеу сияқты тағы басқа мәселелер. Функционалды тіл білімі қазақ тіл білімінде енді ғана қолға алына бастаған сала болып, тіл табиғатын кешенді сипатта зерделеумен, адамдардың қарым-қатынасында белгілі бір хабарды жеткізуде қолданылатын лексикалық, грамматикалық бірліктердің қызмет жүйесінің өзара қарым-қатынасындағы заңдылықтарды айқындаумен анықталады. Ол әр түрлі тілдік деңгейге жататын бірліктерді ортақ семантикалық қызмет атқаруына байланысты жүйелі бір құбылыс ретінде қарастырады. Функционалды тіл білімінің басты ерекшелігі – тілдік құралдар қызметі жүйесінің сөйлеу барысында мағына мен мәнді берудегі ортақ заңдылықтарын айқындау, яғни грамматикалық бірліктердің, лексикалық жүйе мен контекстің арасындағы ортақ заңдылықтар сөйлеуге қатысты анықталып, талданады [9].

Тіл халықтың қоғамдық, әлеуметтік өмірімен, саяси-экономикалық жағдайымен тығыз байланыста дамиды, кемелденеді. Сондықтан да қоғам өмірінің даму қарқыны түрлі тарихи дәуірде түрліше деңгейде көрінетіні сияқты, әдеби тілдің де даму шеңбері бірде кеңейіп, бірде тарылып отырады. Бұл заңды өзгерістер тілдің барлық категорияларын өз ішіне алады. Бірақ қандай өзгеріс болмасын, тіл қалай дамымасын, ол өзінің адамдар арасындағы қатынас құралы ретіндегі қызметін өз дәрежесінде атқара береді [11].

Тіл сөйлеу барысында, яғни сөйлеуде белгілі бір оқиға желісіне айналады, сол сияқты тіл заңдылықтары да сөйлеуде шындыққа айналып отырады, тілдің үнемделуі (тежелу) де бұл заңдылыққа жат емес [8; 58]. Тілдегі үнемділік дегенде тілдігі күрделі пікір мен ойларды жай қарапайым қалыпта баяндау үшін тыңғылықты формалар жасайды. Мұндай қалыптар айрықша индивидтердің сөйлеу барысында пайда болады да жалпы тіл деңгейіндегі әр бір үнемділік түрі сөйлеу деңгейіндегі дәл осындай жағдайға сәйкес келеді, себебі тіл деңгейіндегі әр бір үнемділік түрі сөйлеу деңгейіндегі басқышты басып өтудің негізінде амалға асады [5; 50].

Үнемдеу заңы адамға өз ойын көп сөйлемей-ақ, өз уақытын үнемдеу мақсатында аз ғана сөзбен білдіруіне себепкер болады. Ал мұның өзі белгілі бір ойды білдіру үшін керекті сөйлем мүшелерінің сөйлем құрамында түгел болмауына әкеп соқтырады. Осыдан сөйлемнің грамматикалық жақтан ықшамдылығы туындайды.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

Тілдегі үнемділік (экономия) принципі сөйлеушінің (индивид) психофизиологиялық қуатын тіл бірліктерін қысқарту, түсіріп қалдыру негізінде үнемдеу, қарым-қатынас жасауда уақытты қысқарту, тілдегі артықшылықты жою мүмкіндіктерінен туындайды. Бұл айқын көрінетін жалпы тенденция, оның мәні бойынша үнемшілдік сөйлеу қарым-қатынасын жеңілдетуге қызмет етеді және берілетін ақпараттың сапасына кері әсер етпейді [7; 60].

Тіл біліміндегі үнемділік принципі тілдің түрлі аспектерінде пайда болады. Мәселен, фонетикалық үнемдеу (буындардың ығысуы, буындардың түсіп қалуы, т.б.), лексикалық үнемділік (метонимия, синекдоха, т.б.), морфемикалық үнемділік (сөзжасамда қосымшалардың түсіп қалуы не ықшамдалып қысқаруы, қысқарған сөздер, т.б.), морфологиялық үнемділік (есімдік, т.б.), синтаксистік үнемділіктерді (эллипсис, сөйлем мүшелерінің жасырын келуі, сөйлемде сөздердің түсіп қалуы, т.б.) [6; 72-76] атауға болады.

Талдау нысанымыз морфемикалық үнемділік негізінде мақал-мәтелдерде жатыс септігінің түсіріп қалдыруы нәтижесінде пайда болатын үнемділікке арналған. Қазіргі қазақ тілінің септік жалғауларына арналған беттерінде тек қана жатыс септігі емес, бәлкім басқа да септік жалғауларының түсіріп қалуы нәтижесінде де сөйлеу барысында үнемділіктің пайда болуына да кезігеміз. Мәселен, «*Мал қадірін білмеген, жан қадірін білмейді*» деген мақалымызда *мал* және *жан* сөздерінен кейін ілік септігінің түсіп қалғанына куә боламыз да, онда үнемділік пайда болады. Сол сияқты «*Мал аяған – аттан құр, төл аяған – ақтан құр*» деген мақалымызда да *мал* және *төл* сөздерінен кейін табыс септігінің жалғауы түсіп қалған, соның нәтижесінде үнемділік пайда болған. Ал «*Алдымен Астана барамын, содан соң Қостанай*» деген сөйлеу барысындағы сөйлемде «*Астана*» және «*Қостанай*» деген сөздерден кейін барыс септігінің жалғауы берілмей түсіріліп қалған. Бұл сөйлемде тек қана барыс септігі ғана түсіріліп қалмаған, сонымен бірге құрмалас сөйлем құрамында бірінші сөйлемде айтылған «*барамын*» деген етістік, кейінгі сөйлемде айтылмай, түсірілген. Бұл сөйлемде күрделі үнемділік кездеседі, яғни морфологиялық әрі синтаксистік үнемділік принципі айқын көрінеді. Демек, әрі жалғау түсіп қалған, әрі сөз.

Енді морфемикалық үнемдеу принципі негізінде жатыс септігінің түсіп қалуы нәтижесінде жасалған жан-жануарларға арналған мақал-мәтелдерге талдау жасасак: 1. *Пішенді салқын шап, Қойды салқын бақ.* 2. *Қырсықты қой,*

Қыс қырқылады. 3. Семіз қой **қыс** майын жеп шығады, Арық қой жанын жеп шығады. 4. **Қыс** қойыңды қоналы жерге қыстат, **Жаз** қойыңа жазық жерді жайлат. 5. **Күндіз** қойын күтерсің, **Кеш** жүнін түтерсің. 6. **Қыс** қойыңды бақ, **Жаз** шөбіңді шап. 7. Қойды **күз** құмға айда, **Жаз** шымға айда. 8. Жер айдасаң **күз** айда, **Күз** айдамасаң, **жүз** айда. 9. Қойыңды **жаз** бақ, **күз** бақ, Сонан соң **құй** бақ, **құй** бақпа. 10. **Екі аяқты** – бажса тату, **Төрт аяқты** – бота тату. 11. **Жазғытұрғы** жел, **Жардай** атанды жығады. 12. **Жаман** сиыр, **Жаз** бұзаулайды. 13. **Қора** малың болсын, **Көше** талың болсын, **Мал** – аяғың, **Тал** – таяғың. 14. **Жаз** жайлауды же, **Қыс** қойнаууды же. 15. **Шаруа**. **Жаз** жазылады, **Қыс** қысылады [10].

Бұл сияқты мақал-мәтелдерді түрлі тақырыптардағы нақыл сөздер негізінде ізін жалғастыра беруімізге болады. Біз бұл мақаламызда тек қана жатыс септігі жалғауының түсіріп айтылуы негізінде пайда болған үнемдеуге мысалдарды талдауға әрекет еттік. Тоқ қарамен жазылған сөздердің барлығында үнемдеу заңы негізінде жатыс септігі жалғауы түсіріліп қалдырылған.

Қорыта айтқанда, жан-жануарларға байланысты айтылған мақал-мәтелдерде жатыс септік жалғауының түсірілуі негізінде пайда үнемділікке назарымызды қараттық. Үнемділік, жоғарыда айтқанымыздай, адамға өз ойын көп сөйлемей-ақ, өз уақытын үнемдеу мақсатында қосымшалардың түсіріп қалдыру немесе аз ғана сөзбен білдіруіне себепкер болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахманова О.С. Словар лингвистических терминов. – Москва: Сов. энциклопедия, 1966. – С. 52.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – Москва: Изд. иностр. лит., 1955. – С.176.
3. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. Уч. пособие для студентов пед. институтов по спец. 2101 “Русский язык и литература”. – Москва: Просвещение, 1987. – С. 72.
4. Гафуров А. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словар. – Москва: Наука, 1987. – С. 116–221.
5. Джураев Б. Шахрисабзский говор узбекского языка. –Ташкент: Фан, 1964. -С.50
6. Махмудов Н. Диалогларда эллипсис. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1975. – №5. – Б.72-76
7. Тоирова Г.И. Экономия в разговорном стиле прагматические свойства. Образование и инновационные исследования. 2022 г. – №5. –С. 60.

«АБАЙ РУХАНИ ҚАЗЫНАСЫНЫҢ ТҮРКІ ӘЛЕМІНЕ ӘСЕРІ»

ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ - ТЕОРИЯЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ

8. Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. – Тошкент: Фан, 1974. – Б. 58.
9. <https://kk.wikipedia.org/wiki/>.
10. <https://stud.kz/makal-matelder>.
11. <https://stud.kz/referat/show/79843>
12. <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvistichskie-kontseptsii-i-a-bodu-ena-de-kurtene-kak-kontseptualnye-osnovy-metodiki-obucheniya-inostrannogo-yazyka>.
13. <https://cito-web.yspu.org/link1/metod/met137/node8.html>.
14. <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-metodov-o-espersena-i-l-v-scherby>.